

Egy magyarországi „ügnökvizsgálat” tanulságai

A nyelvváltozatok hatása
a személypercepcióra

Csaknem négy évtized telt el azóta, hogy Lambert és munkatársai 1960-ban először publikálták az „ügnökvizsgálati” módszert. Ezt arra fejlesztették ki, hogy megítélhessék a beszélőknek a különböző nyelvváltozatokhoz fűződő viszonyát, attitűdjét, s megszületése óta számos változatban használják világszerte (az angol nyelvvel kapcsolatos korai vizsgálatok áttekintését lásd: Edwards, 1982). A módszer jó eszköznek bizonyult arra is, hogy megállapítsuk, egy nyelvközösségen belül milyen sztereotípiák élnek a különböző nyelvváltozatok beszélőiről. A módszert, elterjedtsége és sikeressége ellenére, Magyarországon mind ez ideig nem alkalmazták. Kipróbálására először 1995-ben került sor – ennek a vizsgálatnak az eredményeit közöljük az alábbiakban.

(A vizsgálat célja és a kiinduló hipotézis) Vizsgálatunk célja egyrészt az volt, hogy kipróbáljuk a módszer alkalmazhatóságát egy későbbi, kiterjedtebb kutatás előkészítéseképpen, másrészt az, hogy értékelhető adatokat kapjunk a magyar beszélőközösség sztereotípiáiról is. A vizsgálat során egy sztenderd és egy nem sztenderd nyelvváltozatot illetően figyeltük meg az adatközlők attitűdjeit: a sztenderd a magyarországi magyar sztenderd volt, a nem sztenderd változat pedig a vajdasági magyar változatok közül a szabadkai. Az adatközlők négy csoportja Szegeden, kettő Budapesten tanult.

Kiinduló hipotézisünk valójában két hipotézis összekapcsolása volt. Egyfelől feltételeztük, hogy az „ügnök” nem sztenderd változatot beszélő figuráját az adatközlők kedvezőtlenebbül fogják megítélni, mint a sztenderdet beszélőt, különösen ami a hozzáértéssel kapcsolatos tulajdonságokat illeti. Másfelől úgy véltük, hogy a budapesti adatközlők általában véve is kedvezőtlenebbül fogják megítélni az ügnök bármely tulajdonságát, mint a szegediek. Ezeket a hipotéziseket egyrészt arra a nemzetközi tapasztalatra alapoztuk, hogy a hasonló vizsgálatok eredményei szerint az adatközlők a sztenderd figurát hozzáértés, értelmesség, ambíciózusság és ehhez hasonló tulajdonságok szempontjából kedvezőbbben ítélték meg, ugyanakkor a nem sztenderd figurát barátságosabbnak, kedvesebbnek vélték. Másrészt viszont számításba vettük, hogy mivel Magyarországon a sztenderd tekintélye szinte kizárólagos, a nyelvművelés nagy népszerűségnek örvend, s a magyar beszélőközösség – az előzőkből adódóan – meglehetősen gyakran alkalmazza a nyelvi megbélyegzést (Pléh, 1996), az adatközlők attitűdjeit mindez nagymértékben befolyásolhatja, s így vizsgálati eredményeink eltérhetnek az angolszász eredményektől. Úgy gondoltuk, hogy mivel a magyarországi nyelvváltozatok közül a „budapesti beszéd” tekintélye a legnagyobb (Kontra, 1997), a Budapesten tanulók feltehetően erőteljesebben kívánnak alkalmazkodni hozzá, mint a Szegeden tanulók az ottani nyelvváltozathoz, követke-

zéseképpen határozottabban utasítanak el más nyelvváltozatokat. Ezenkívül a Szegeden tanulók – különösen az 1990-es évek első felében nagy számban erre a területre érkező vajdaságiak révén – jobban „hozzá is szokhattak” a vajdasági nyelvváltozatokhoz, mint a fővárosiak.

(Az alkalmazott módszer) Az ügynökmódszert Lambert és munkatársai azért dolgozták ki, hogy nyelvi attitűdöket vizsgálhassanak vele. Lényege, hogy az adatközlőknek látszólag különböző beszélőket kell megítélniük. A legelterjedtebb változatban magnetofonról hallják a megítélendő személyt, s azt kérik tőlük, hogy magát a beszélőt minősítsék különböző szempontoknak megfelelően: próbálják megbecsülni végzettségét, műveltségét; kitalálni, hogy milyen külső és belső tulajdonságai lehetnek, stb. A beszélők közül azonban kettő valójában azonos: ugyanaz a beszélő, az ügynök kétszer is szerepel a megítélendők sorában, de eltérő nyelvváltozatokat használ. Így amikor az adatközlők eltérő ítéletet hoznak az ügynök által alakított két beszélőről, akkor nagy a valószínűsége, hogy az ügynök által beszélt két nyelvváltozatot ítélik meg különbözőképpen, hiszen a hang gazdája azonos. Így a módszer alkalmas arra, hogy közvetett módon mérje azokat az attitűdöket, sztereotip vélekedéseket, amelyeket az egymással rendszeres kapcsolatban levő nyelvváltozatok beszélői a másik nyelvváltozattal kapcsolatban kialakítottak. (A módszert Lamberték először Montrealban próbálták ki, angol és francia ügynökökkel.)

A vizsgálati technikát azóta különböző nyelvekkel és különböző nyelvváltozatokkal egyaránt alkalmazták. Abból a meglehetősen nagyszámú vizsgálatból, amelyet eddig elvégeztek, általános érvénnyel az derült ki, hogy a nem sztenderd figurákat az adatközlők kedvezőtlenebbül ítélték meg, mint a sztenderdeket, méghozzá nemcsak a sztenderd, hanem ugyanazt a nem sztenderd változatot beszélők is. (Erről részletesen: Lambert, 1972; az ügynökmódszer leírását magyarul lásd még: Trudgill, 1997, 87–88. l.)

Vizsgálatunkban mi az ügynökmódszer „élő” változatát alkalmaztuk, részben technikai okok miatt, részben pedig azért, hogy hihető játékkeretet hozhassunk létre. Ehhez – értelemszerűen – legalább két adatközlői csoportra van szükség; az ügynök személyesen találkozik velük, s mindkét esetben más-más nyelvváltozatot beszél. Ügynökünk egy, a vizsgálat idején negyedéves magyar szakos vajdasági hallgató volt. Akkor hat éve tanult Szegeden (a középiskola harmadik és negyedik osztályát is ott végezte), s jól ismeri a magyarországi magyar sztenderdet. Ugyanakkor mindvégig heti-kétheti rendszerességgel járt haza Palicsra, ahol az ottani nyelvváltozat különböző stílusvariánsait használta. A vizsgálat élő jellegéből adódóan mind Szegeden, mind Budapesten több adatközlői csoportra volt szükségünk. Szegeden összesen négy (két sztenderd és két nem sztenderd), Budapesten három (egy sztenderd és két nem sztenderd) csoportot vizsgáltunk. Természetesen minden adatközlő csak egyetlen szerepben találkozott az ügynökkel, és – személyes találkozásról lévén szó – külseje, egyénisége erőteljesebben közrejátszhatott megítélésében, mint ha magnetofonos ügynökvizsgálatot végeztünk volna. Ezért figyelniünk kellett arra, hogy a lehetőségekhez képest csökkentsük ezeknek az esetleges befolyásoló tényezőknek a hatását. Vigyáztunk például arra, hogy az adatközlői csoportok tagjai összehasonlíthatók legyenek egymással, vagy hogy például az ügynök minden csoportba ugyanúgy öltözzön be.

A vizsgálat a következőképpen zajlott. A kiválasztott csoportokat oktató tanárok¹

bemutatták vagy beküldték maguk helyett az ügynököt. Ő arra kérte a csoportok tagjait, hogy töltsenek ki egy nyelvészeti kérdőívet, s válaszolt az eközben felmerülő kérdésekre. Csoportonként mintegy öt-tíz percet beszélt, ügyelve arra, hogy szerepének megfelelően mindvégig vagy csak a magyarországi sztenderd, vagy csak a kiválasztott nem sztenderd változatot beszélje. (Előzetesen megvitattuk, hogy melyikre milyen nyelvi jegyek a legjellemzőbbek, azaz melyik elemet kell feltétlenül kerülnie az egyes változatokban. Ügynökünk egyébként saját nyelvváltozatának magyarországi megítéléséről írta szakdolgozatát, tehát nyelvészeti szempontból is pontosan ismerte a két változat közötti különbségeket.) Hogy az elemzés során a két változat közötti esetleges interferenciákat ki tudjuk szűrni, az ügynök egy kivételével² mindegyik csoportban rejtett magnetofonfelvételt is készített saját beszédéről. Miután az adatközlők elkészültek a kérdőív kitöltésével (ez egy szókincstesztnek álcázott, de morfológiai változókat felmérő kutatás része volt), összeszedte a lapokat, s kiment a teremből. Ez összesen mintegy húsz-huszonöt percet vett igénybe, majd a csoportok oktatója felváltotta őt, s azt mondta az adatközlőknek, hogy az ügynököt tanulmányai befejezése után alkalmazni szeretnék, s most – főnöke megbízásából – segítséget kér a jelölt (vagyis az ügynök) jellemzéséhez. A tanár a jellemzéshez egy kérdőívet osztott szét, amelyen a jelöltre vonatkozó kérdések mellett (például „Inkább tanár- vagy inkább tudósalkatnak tartja-e? Miért?”) bizonyos tulajdonságok voltak felsorolva, s az adatközlőknek öt fokozat közül választva kellett válaszolniuk arra, hogy a jelöltre (az ügynökre) vonatkozóan milyen mértékben találják jellemzőnek az adott tulajdonságot. (Az ügynökkérdőívet lásd a cikk végén.) A tanár, hogy az adatközlők ítéleteit ne befolyásolja, semmilyen további lényeges információt nem adott a kérdőív kitöltéséhez, azt játszva, hogy semmit sem tud az egész jellemzésről és annak további felhasználásáról. A kérdőív a későbbi elemzések kedvéért tartalmazott az adatközlőkre vonatkozó kérdéseket is (így több független tényezőt is figyelembe tudtunk venni), s bár felmerülhetett volna, hogy ezek miért szükségesek a jelölt jellemzéséhez, az adatközlők egyik csoportban sem fogtak gyanút. Miután a tanár ezeket a lapokat is összeszedte, ismertette a vizsgálatot, s megbeszélték az eközben szerzett tapasztalatokat. Ez különösen azokban a csoportokban volt érdekes, amelyekben az ügynök nem sztenderd nyelvváltozatot beszélt, mert mint kiderült, ezekben a csoportokban a szóbeli értékelés jóval elmarasztalóbb volt, mint amit a kérdőívre írtak.

(Az adatközlők) Az adatközlők száma összesen százegy volt. A vizsgálat idején mindannyian másod-, illetve harmadéves hallgatók voltak a Juhász Gyula Tanárképző Főiskolán, illetve az Eötvös Loránd Tudományegyetemen. A szegediek adatfelvétele négy csoportban zajlott, összesen hetvenöt adatközlővel. Ők kétszakosak voltak, s az egyik szak minden esetben a magyar volt. A budapestiek adatfelvételét három csoportban bonyolítottuk le, összesen huszonhat adatközlővel. Ők angol, illetve pszichológiai szakosak voltak.

(A vizsgált nyelvváltozatok különbségei) Az ügynök által alakított két figura egyike a sztenderdhez közel álló nyelvváltozatot beszélt, a másik pedig a Szabadkán (és a vele egy beszélőközösséget alkotó Palicson) használt magyar nyelvváltozatot. A két nyelvváltozat fonológiai, morfológiai és szintaktikai jegyekben is különbözik egymástól. A különbségeket három csoportba soroltuk aszerint, hogy a sztenderdtől való el-

térés megbélyegzése milyen fokú (1. táblázat).³ Az ügynök sztenderd–nem sztenderd figurájának beszéde következetesen eltért egymástól a felsorolt jegyeket illetően, egyet kivéve: a sztenderd figura beszédében is előfordult zárt *ë* hang, s bár ennek ejtését a nyelvművelő irodalom – Kodály tekintélyének is engedelmessé – egyértelműen támogatni szokta, ez nem része a sztenderdként leginkább elfogadott „bemon-dói” kiejtésnek.

(Az adatok elemzésének szempontjai) Az ügynök jellemzéséhez kiosztott kérdőív a Lambert és munkatársai által kidolgozott módszeren alapul. Ehhez további három kérdést tettünk hozzá az ügynökre és ötöt az adatközlőre vonatkozóan. (Az ügynök magasságáról szóló kérdést viszont töröltük, mivel a vizsgálat élőben zajlott, s mivel ügynökünk jóval magasabb, mint a magyar átlag.) Így az adatközlőknek a következő tulajdonságokkal kellett, 1-től 5-ig pontozva, jellemezniük az ügynököt: jó modorú, jó humorú, jóképű, intelligens, segítőkész, megbízható, kedves, határozott, értelmes, ambiciózus, szerény, barátságos, meggyőző, hatékony, szigorú, komoly.

Az adatok elemzésekor eredetileg öt független változót vettünk figyelembe: az alakított figurát (sztenderd vagy nem sztenderd), a vizsgálat helyszínét (Szeged vagy Budapest), az adatközlők nemét, születési helyét, s azt, hogy tanulmányaik befejezése után hol szeretnének leginkább élni (Budapesten, vidéki városban vagy falun). Az adatok elemzése során azonban az adatközlők nemét kizártuk a független változók közül, mert mindössze nyolc férfi adatközlőnk volt, így végül csak kilencvenhárom nő válaszait vettük figyelembe.

(Elemzési eredmények) Először egy kéttényezős varianciaelemzést végeztünk el. Ebből kiderült, melyek azok a tulajdonságok, amelyek szignifikáns összefüggést mutatnak ($p < ,05$ érték mellett).

A sztenderd, illetve a nem sztenderd nyelvváltozatot beszélő figura megítélésekor a következő tulajdonságokban találtunk szignifikáns eltérést: jó modorú (5,14), kedves (6,40), ambiciózus (10,98), értelmes (11,66), jóképű (3,91), meggyőző (6,11), intelligens (9,23). Az adatközlők minden esetben a sztenderd figurát értékelték kedvezőbben. Ebből a szempontból érdekes lehet, hogy az általános tapasztalatokkal ellentétben az adatközlők nemcsak a hozzáértés kategóriájába sorolható tulajdonságokra nézve ítélték meg kedvezőbben a sztenderd figurát, hanem kedvesebbnek is tartották.

A vizsgálat helyszínét illetően az alábbi tulajdonságok mutattak szignifikáns eltérést (függetlenül attól, hogy a sztenderd vagy a nem sztenderd figurát minősítették az adatközlők): ambiciózus (5,98), értelmes (16,22), jóképű (9,04), meggyőző (6,88), intelligens (6,64). Ebben az esetben mindig a szegedi adatközlők értékelték kedvezőbben az ügynököt. Figyelemre érdemes, hogy a lista két kivétellel (kedves és jó modorú) megegyezik az alakított figura szempontjából szignifikáns különbséget mutató tulajdonságokkal.

A két független változónak, az alakított figurának és a vizsgálat helyszínének a kombinálásával végzett elemzés két tulajdonságot illetően mutatott szignifikáns különbséget: jó modorú (4,47) és határozott (8,24). A szegedi adatközlők tekintetében itt ugyanazt találtuk, mint az elemzés előző részében, nevezetesen azt, hogy a sztenderd figurát kedvezőbben ítélték meg, mint a nem sztenderdet. A budapestiek vi-

szont éppen ellenkező tendenciát mutattak: a nem sztenderd figurát jómódorúbbnak és határozottabbnak vélték, mint a sztenderdet. Sőt, e két tulajdonságot illetően a budapestiek többre értékelték a nem sztenderd figurát, mint a szegediek. Ez az eredmény látszólag ellentmond az előző két tényező szerinti elemzésnek. Valójában azonban egy rejtett, de az adatközlők szubjektív „vallomásaiban” tetten érhető tényező játszott benne szerepet. (Erre a későbbiekben részletesebben is kitérünk.)

(Tényezőcsoportok) Lambert 1967-ben tovább finomította elemzési módszerét. A tulajdonságokat három nagyobb csoportba osztotta, s ezeket vette figyelembe az adatok újraelemzésekor. Így lehetővé vált, hogy a sztenderd–nem sztenderd figura megítélésének értékelései közül azokat is meg tudja magyarázni, amelyek látszólag ellentétesek voltak az általában érvényes tendenciával.⁴

Minket egyrészt az érdekelt, hogy adatközlőink valójában hogyan csoportosítják a kérdőívben szereplő tulajdonságokat, másrészt pedig az, hogy ezek a tulajdonságcsoportok mennyire különböznek egymástól a hozzájuk tartozó tulajdonságok összetartozásának erőssége szempontjából. A tulajdonságok faktoranalízise alapján öt faktort tudtunk megkülönböztetni, amelyek a variancia 65,5%-áért feleltek. (Az értéket a 2. táblázat tünteti fel.) Az öt csoport: 1. társas kapcsolatok (barátságos, jó módorú, kedves, segítőkész), 2. személyes tulajdonságok (szerény, ambiciózus, megbízható), 3. hozzáértés/hatékony (hatékony, szigorú), 4. hozzáértés/meggondoltság (megbízható, értelmes), 5. vonzóság (jóképű, jó humorú, nem komoly).

Ez a csoportosítás hozzávetőlegesen megegyezik Lambert (és mások) kategóriáival, ugyanakkor érdekes, hogy két tulajdonság, az intelligencia és a meggyőző erő itt egyik csoportba sem tartozik. A csoportokat a hozzájuk tartozó tulajdonságok összetartozásának erőssége szempontjából soroltuk fel, s ez azt jelenti, hogy a társas kapcsolatokban fontos tulajdonságokra, valamint az ehhez kötődő személyes tulajdonságokra (szerénység, megbízhatóság) a magyar egyetemisták-főiskolások jobban odafigyelnek, mint a hozzáértéssel kapcsolatos tulajdonságokra, még akkor is, ha egyértelműen azt kéri tőlük, hogy abból a szempontból ítéljenek meg valakit, milyen kutató vagy oktató lenne belőle.

(Az adatközlők vélekedése a nyelvváltozatokról) Az ügynök által készített magnetofonfelvételek, a saját beszámolója a tapasztalatairól és az adatközlőknek a vita során kifejtett véleménye a fentiekén kívül további értelmezési lehetőségeket kínál, s egyben módszertani tanulságokkal is szolgál.

(Az ügynök által készített magnetofonfelvételek) A felvételek visszahallgatásakor feltűnik például, hogy az ügynök a nem sztenderd figura valamennyi „színre lépése” alkalmával a nem sztenderd beszéd felől a sztenderd felé közelített: a nem sztenderd jegyek közül inkább a közepesen vagy a gyengén megbélyegzetteket használta (a beszéd elején említett kő alakváltozat helyett később már köllt mondott, stb.). Ezt értelmezhetjük úgy, hogy ügynökünk a nem sztenderd beszéd során egyre inkább közelített ahhoz az elváráshoz, amelyet hasonló helyzetekben saját magával szemben támaszt. Ez a jelenség egyébként a budapesti adatfelvétel során erősebb volt, mint Szegeden. (Ennek ellenére a budapesti adatközlők kedvezőtlenebbül ítélték meg az

ügynököt, mint a szegediek.) Az ügynök erről a nyelvi közeledésről – saját bevallása szerint – nem tudott. Ennek módszertani szempontból az a jelentősége, hogy rámutat az élő ügynökvizsgálatok egyik alapfeltételére, nevezetesen arra, hogy valamilyen módon utólag is ellenőrizhetővé kell tenni az ügynök produkcióját, mert az nagyfokú önellenőrzés mellett is igencsak eltérhet az önpercepcióban megjelenő képtől – esetünkben például a kontextus kényszerítőereje miatt.

(Az ügynök beszámolója) A felmérést követően az ügynököt megkértük arra, hogy írja le, miképp érezte magát, s milyen benyomásokat szerzett a kísérlet közben. Ebből a beszámolóból tudjuk, hogy nagyon nehezebbre esett ebben a kontextusban a nem sztenderd nyelvváltozatot beszélni. Nemcsak meglehetősen kényelmetlenül érezte magát, hanem gátoltak is, egészen pontosan: úgy érezte, hogy „hülyét csinál magából” ennyi ember előtt. Különösen akkor elgondolkodtató mindez, ha hozzátesszük, hogy ügynökünkben jórészt saját korábbi tapasztalatai alakíthatták ki ezt az érzést. Tőle tudjuk, hogy Magyarországra érkezésével szinte egy időben tudatára ébresztették, hogy ő másképpen beszél magyarul, mint ahogyan „illik”, s ettől kezdve, legalábbis az első három évben, különösen odafigyelt arra, hogyan beszél – ha egyáltalán beszélt, mert ha tehetett, inkább csöndben maradt. Ennek az attitűdnek a kialakulásában nagy szerepet játszottak osztálytársai, később csoporttársai, akik nemcsak kijavították, hanem gyakran ki is nevelték „helytelen” beszéde miatt; s ennek az attitűdnek fontos szerepe lehet annak a nyelvi közeledésnek a kialakulásában, amelyet a magnetofon is rögzített, azazhogy az ügynök akaratlanul is elmozdult a sztenderd felé.

Ügynökünk úgy érezte, hogy a nem sztenderd csoportokban az adatközlők megpróbálták visszafogni reakcióikat, s igyekeztek udvariasan viselkedni vele, de bizonyos jelekből (összenézés, kuncogás, mosolygás) észrevette, hogy valamit „furcsának” találnak benne.

Az ügynök egyébként úgy vélte, hogy Budapesten sikeresebben tudta alakítani a nem sztenderd figurát, mert tudta, hogy a kísérlet után azonnal beszélgetés következik a hallgatókkal, s akkor személyesen meggyőződhetnek róla, hogy tud „rendesen” is beszélni. (Szegeden nem minden esetben volt mód közvetlenül a szereplést követő beszélgetésre, mert a két nem sztenderd csoporttal különböző napokon találkozott az ügynök, így a kísérlet eredményessége érdekében az első csoporttal csak a következő héten beszélgettünk meg a vizsgálatot.) Ne feledkezzünk meg arról sem, hogy az ügynöknek ez az érzése szemben áll azzal, amit a magnetofonnal rögzítettünk: Budapesten a nem sztenderd figurája valójában jobban közelített a sztenderdhez. Ebből arra következtethetünk, hogy a kontextus mind a használatot, mind annak szubjektív értékelését megváltoztatja, de nem szükségszerűen ugyanabban az irányban.

Ügynökünknek, saját beszámolója szerint, a sztenderd figura alakítása közben is támadtak nehézségei. Bár a kísérletet követő beszélgetésben elmagyarázta az adatközlőknek, hogy a zárt *ë* is része a sztenderdnek, használatát a sztenderd figura alakítása közben mégis megpróbálta mellőzni. Noha tudatosan próbált „*e-zve*” beszélni, azaz a saját nyelvváltozatában szokásos zárt *ë-k* helyett nyíltakat ejteni, már beszéd közben is észrevette, hogy ez nem mindig sikerült. Ez egyrészt azt sugallja, hogy a zárt változat ejtése olyan alapnyelvi jellegzetesség, amelyet még nagyfokú tudatossággal sem könnyű megváltoztatni, másrészt azt, hogy a zárt *ë* használata, még azok szerint is, akik maguk is ejtik, megbélyegzéssel járhat.

(Az adatközlők véleménye a kísérletet követő vitában) A kísérletet minden csoportban vita követte, sőt, ez az egyik szegedi nem sztenderd csoportban olyan hevesre sikeredt (mint később kiderült, még napok múlva is tartott), hogy a csoport tagjait megkértük: írásban is mondják el véleményüket. Mint látni fogjuk, ezek a vélemények fontos adalékokkal egészítik ki a kérdőívvel gyűjtött adatokat.

Sokan megjegyzték például, hogy feltűnő volt az ügynök zárt *ë*-zése. Jóllehet Kodály 1937-es riadója óta fájlnai szokás a zárt *ë* magyar köznyelvbéli visszaszorulását, némelyek szerint kiveszését, mind ez ideig nemigen vizsgálták meg, hogy valóban visszaszorult, netán kiveszett-e már azokban a kiejtésváltozatokban, amelyeket a beszélőközösség sztenderdnek fogad el. Gyanúnk szerint a nyelvterületnek azon a részén, ahol a területre jellemző nyelvváltozatokban létezik, a sztenderdhez társított kiejtésnek is része, s ez meglehetősen nagy hányada a magyar nyelvterületnek. Mivel azonban a helyesírás nem jelöli a zárt *ë*-t (s nem is egyformán oszlik meg a fonéma az *ë*-ző nyelvváltozatokban sem), a beszélők gyakran maguk sincsenek tudatában annak, hogy ők maguk is ejtik az *ë*-t.⁵ Ugyanakkor a vajdasági nyelvváltozatok *ë*-zése azért lehet feltűnőbb, mert nagyobb a fonetikai különbség a kétféle *e* között. A nyelvművelő irodalom elvben tehát támogatja az *ë*-zést, felmérésünk eredményei azonban arra utalnak, hogy adatközlőink legalábbis feltűnőnek találják. Ez arra utal, hogy a nyelvi változokról kialakított „hivatalos álláspont” nem szükségszerűen esik egybe a beszélők megítélésével. A zárt *ë* használatát egyébként jóval többen tették szóvá a budapestiek közül, mint a szegediek közül, talán mert Szegeden többen hallhatják, s így kevésbé szokatlan.

Az írásbeli véleményekben sokan beismerték, hogy a kérdőívekben kedvezőbb ítéleteket írtak a nem sztenderd ügynökről, mint amit ténylegesen gondolnak róla. Valójában többen megkérdőjelezték, hogy lehet-e belőle jó tanár; sokan csodálkoztak azon, hogyan juthatott el a főiskola negyedik évéig, ha így beszél, miért nem figyelmeztette őt eddig senki, miért nem javították ki „helytelen magyarságát”. Voltak, akik nem is hitték el, hogy nem akarattal beszél „helytelenül”, mert egyszerűen nem tudták elképzelni, hogy valaki így beszéljen a főiskolán vagy az egyetemen. Akadtak olyanok is, akik ügynökünk leendő tanítványait féltették: attól tartottak, hogy ha az ügynök egyszer tanár lesz, akkor tanítványainak súlyos gondokat fog okozni, hogy nem lesz alkalmuk megtanulni a „helyes” magyar beszédet. Ezek a vélemények jól mutatják az adatközlők meglehetősen preskriptív szemléletét és a nem sztenderd nyelvváltozatokkal szemben kialakult előítéleteit. Az egyik adatközlő így írt erről: „Sajnos, be kell vallanom, hogy nagyon sokat változtatott a véleményemen az ügynök⁶ tájszólása. Első látásra igen kedves és szimpatikus fiú volt. Kifejezetten értelmes, intelligens ember benyomását keltette. Amikor azonban megszólalt, és számunkra teljesen »idegen« tájszólásban beszélt, azonnal megváltozott a véleményem. A legelső »suk-sük«-ölés hallatán egy világ omlott össze bennem. Néhány perc múlva félhangos véleménynyilvánításom után felvilágosítottak, hogy az ügynök vajdasági tájszólásban beszél. Míg ezt meg nem tudtam, rengeteg kérdés és szemrehányás fordult meg a fejemben:

- Hogy sikerült neki a negyedikig eljutnia?
- Nem igaz, hogy »így« átengedték évről évre!
- De ha átengedték, akkor biztosan ismeri a sztenderd magyart is!
- De akkor miért nem használja azt inkább? – és így tovább.

Természetesen a megdöbbenést más arcán is láttam, de igyekezett mindenki toleálni. Miután a kérdések megoldásra találtak, a moraj kezdett elcsendesedni, bár az

antipátia halványan még mindig bennem maradt. Mindenesetre hálát adtam az égnek, hogy idejében megtudtam mindent, mert az ő »suk-sük«-ölése nem a »bunkó kategóriába« tartozik.”

Nemcsak azért érdekes ez a beszámoló, mert szinte sűrítve tartalmazza mindazt, amit a többiek is leírtak, hanem mert a normatív, előíró szemlélet két további vonására is rávilágít. Miután az adatközlő megtudta, hogy az ügynök „vajdasági tájszólásban” beszél, már semmin sem csodálkozott, azaz a vajdaságiaknak szabad „bunkón” beszélniük. Ez az „engedékenység” azonban igazából azt a sztereotípiát takarja, hogy „a vajdaságiak csak így tudnak beszélni”. (Az így pedig ebben az esetben egyértelműen a „bunkó beszéd”-et jelöli, ahogy az adatközlő fogalmazásából kiderül.) Figyelemre érdemes az is, hogy a kísérletből és az azt követő vitából az adatközlő nem vont le semmiféle tanulságot, mindössze az nyugtatta meg, hogy a szimpatikusnak talált fiú mégsem „bunkó”. Hogy ezek szerint más sem az pusztán azért, mert suk-süköl, az meg sem fordul a fejében; a „suk-süköl, tehát bunkó” következtetés létjogosultságát továbbra sem vonja kétségbe. Mindez jól mutatja a megbélyegzés szívósságát és a nyelvi sztereotípiák beépültségét.

A budapesti adatközlők a szegediekéhez nagyon hasonló nézeteket fejtettek ki a kísérletet követő vitákban, s megbeszélték egymással azt is, hogy mely nyelvi formák „bántották a fülüket”. Voltak néhányan, akik szerint csak a suk-sükölés volt elfogadhatatlan, másokat viszont a zárt é használata is zavart. Akadt, aki szerint például a tikketek változat „vonzóan vidékies”. Noha ez a megjegyzés olyasfajta értékelést tükrözhet, amit más ügynökvizsgálatokból jól ismerünk – nevezetesen azt, hogy a nem sztenderd változat használóját a társas kapcsolatok szempontjából vonzóznak, kellemesnek találják –, a kérdőívek szerint a budapesti adatközlők ennek éppen az ellenkezőjét gondolják. A vitában kifejtették: nagy önbizalommal kell rendelkeznie annak, aki bizik benne, hogy ilyen beszéddel bárhol is jó állást fog kapni.

(Következtetések) Vizsgálatunk azt mutatja, hogy a kipróbált módszer magyar környezetre adaptálva is működőképes. Hipotéziseinket illetően egyértelmű összefüggést tapasztaltunk a vizsgálat helyszíne és az ügynök beszédének megítélése között. Ebből arra következtethetünk, hogy Magyarországon területileg is különbözik a nyelvhasználathoz kapcsolódó sztereotípiák erőssége. Még akkor is, ha az adatközlők maguk is beszélnek valamilyen hagyományos nyelvjárást, Budapesten élve előlben viszonyulnak az általuk nyelvjárási minősített jelenségekhez, mint egy vidéki nagyvárosban. A területi különbségek mellett viszont általánosan érvényes az a tendencia, hogy a nem sztenderd beszélőt negatívabban értékelik, mint a sztenderd beszélőt. Azaz a sztereotípiák mindenhol léteznek, de a fővárosban erősebbek. Ez éppen az ellentéte annak, amit Lambert és Giles tapasztalt 1967-ben, illetőleg 1971-ben: az általuk vizsgált közösségben a nem sztenderd nyelvváltozatot beszélő figurát a személyes tulajdonságok és a társas kapcsolatok szempontjából vonzóbbnak találták. Vizsgálatunkban nem volt hasonló, a nem sztenderd beszélők közötti szolidaritásra utaló jel.⁷

Más ügynökvizsgálatok eredményeitől eltérően nem találtunk olyan szempontot, amely szerint a nem sztenderd figurát kedvezőbben ítélték volna meg, mint a sztenderdet beszélőt. Ugyanakkor a szóbeli vitákban azt tapasztaltuk, hogy a nem a fővárosban élők kedvezőbben értékelték az ügynököt, függetlenül attól, hogy sztenderd vagy nem sztenderd változatot beszélt-e. Ebből arra következtethetünk, hogy a fővá-

ros a magyarországi normativizmusnak is a központja, s hogy Budapest és a sztenderd beszéd szorosan asszociálódik egymással,⁸ sőt megkockáztathatjuk azt az állítást is, hogy a sztenderd–nem sztenderd megkülönböztetés sokakban a városi–falusi megkülönböztetéssel kapcsolódik össze.

Ha a vizsgálatot kiterjesztenénk a Vajdaságra, adatokat kaphatnánk arról is, hogy a vizsgált sztereotípiák megállnak-e az államhatárnál, vagy a nyelvterület határon túli részére is átnyúlnak. Ezzel további adalékokhoz jutnánk annak a kérdésnek az eldöntéséhez is, hogy a magyar egy- vagy többközpontú nyelv-e. A vizsgálatba a továbbiakban természetesen más nem sztenderd nyelvváltozatokat is be kellene vonni; erre a legjobb lehetőséget a magnetofonos ügynökvizsgálat nyújtja.

JEGYZETEK

- 1 A szegedi csoportokban Sándor Klára, két budapesti csoportban Juliet Langman, a harmadik budapesti csoportban pedig az ELTE egyik pszichológusánára volt az oktató.
- 2 A budapesti sztenderd csoportban technikai okok miatt nem készült felvétel.
- 3 A megbélyegzés erősségét – felmérések hiányában – kénytelenek voltunk némiképp önkényesen meghatározni. Saját intuíciónkon kívül leginkább abból indultunk ki, hogy maga az ügynök hogyan ítélte meg ezeket a változatokat (ügynökünk a szabadkai magyarnak természetesen több stílusváltozatát is jól beszéli, és személyes magyarországi tapasztalataira – arra, hogy mely változat milyen reakciókat váltott ki a magyarországi környezetből – szintén építhett). Ezenkívül utólag, az ügynökvizsgálat tapasztalatai alapján is ellenőrizhettük e skála megbízhatóságát. (A vizsgálati eredményt ez az utólagos skálázás azért nem befolyásolta, mert nem a kiinduló hipotézis megfogalmazásakor és a vizsgálat megtervezésekor, hanem csak az értékelés során volt szükségünk rá.)
- 4 Lambert csoportjai a következők voltak: hozzáértés (hatékonyság, önbizalom, értelmesség, meggyőző erő, megfontoltság és intelligencia); személyes tulajdonságok (segítőkészség, megbízhatóság, ambíciók, szerénység, szigorúság); társas kapcsolatok szempontjából vonzó tulajdonságok (humorérzék, barátságosság, jó módor, csinosság, kedvesség).
- 5 A két változat közötti különbség az ilyen beszélők esetében inkább fonetikus, mint fonematis, hasonlóképpen azokhoz az amerikai magyarokhoz, akiknek a beszédében megfigyelhető a zárt *é*, de ők maguk nem tudnak róla, hogy ejtik (Kontra, 1990, 45–50. l.).
- 6 Az eredeti szövegben az ügynök keresztneve áll.
- 7 Akkor is kijelenthetjük ezt, ha a vizsgálatnak ebben a részében elkövettük azt a tervezési hibát, hogy az adatközlőket nem választottuk szét élesen nyelvjárási háttérük szerint.
- 8 Ezt mutatják a Magyar Nemzeti Szociolingvisztikai Vizsgálat adatai is. Vö.: Kontra, 1996.

IRODALOM

- Edwards, J.: Language attitudes and their implications among English speakers. In: Ryan, B., Giles, H. (szerk.): Attitudes towards language variations. Edward Arnold, London, 1982, 20–33. l.
- Grétsy, L., Kemény, G. (szerk.): Nyelvművelő kézikönyvtár. Auktor Könyvkiadó, Budapest, 1996.
- Imre, S.: A mai magyar nyelvjárások rendszere. The system of Hungarian dialects of today. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1971.
- Kálmán, B.: Nyelvjárásaink. Tankönyvkiadó, Budapest, 1966.
- Kodály, Z.: A magyar kiejtés romlásáról. In: Eckhardt, S. (szerk.): A jó magyar kiejtés aktái. A Budapesti Királyi Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészeti Kara, Budapest, 1941, 5–25. l.
- Kodály, Z.: Vessünk gátat kiejtésünk romlásának! In: Eckhardt, S. (szerk.): A jó magyar..., i. m. 26–33. l.
- Kontra, M.: Fejezetek a South Bend-i magyar nyelvhasználatból. Az MTA Nyelvtudományi Intézete, Budapest, 1990.
- Kontra, M.: Hungarian linguistic traitors champion the cause of contact dialects. In: Wölck, W., Houwer, A. de (szerk.): Recent trends in con-

- tact linguistics. Dümmler, Bonn, 1997, 181–187. l.
- Kontra, M.: Hol beszélnek a legszebben és a legcsúnyábban magyarul? Magyar Nyelv, 1997/93., 224–232. l.
- Lambert, W., Hodgson, E., Gardner, R., Fillenbaum, S.: Evaluational reactions to spoken languages. Journal of Abnormal and Social Psychology, 1960/60., 44–51. l.
- Lambert, W.: A social psychology of bilingualism. Social Issues, 1967/23., 91–109. l.
- Lanstyák, I.: Többközpontú nyelv-e a magyar? Irodalmi Szemle, 1995/1., 72–83. l.
- Lanstyák, I.: A magyar nyelv központjai. Magyar Tudomány, 1995/10., 1170–1185. l.
- Pléh, Cs.: On the dynamics of stigmatization and hypercorrection in a normatively oriented language community. International Journal of Sociolinguistics, 1995/111., 31–45. l.
- Sándor, K.: Apró ábécé – apró esély. In: Csernicskó, I., Váradi, T. (szerk.): Kisebbségi magyar iskolai nyelvhasználat. Tinta Könyvkiadó és Kiadványszerkesztő Bt., Budapest, 1996, 51–67. l.
- Trudgill, E.: Bevezetés a nyelv és a társadalom kapcsolatának tanulmányozásába. JGYFF Kiadó, Szeged, 1996.

Az általunk használt kérdőív

Kérem, karikázza be, milyen benyomása alakult ki a megítélt személyről!

	nagyon	eléggé	közepesen	nemigen	nem
jó modorú	5	4	3	2	1
jó humorú	5	4	3	2	1
jóképű	5	4	3	2	1
intelligens	5	4	3	2	1
segítőképz	5	4	3	2	1
megbízható	5	4	3	2	1
kedves	5	4	3	2	1
határozott	5	4	3	2	1
értelmes	5	4	3	2	1
ambiciózus	5	4	3	2	1
szerény	5	4	3	2	1
barátságos	5	4	3	2	1
meggyőző	5	4	3	2	1
hatékony	5	4	3	2	1
szigorú	5	4	3	2	1
komoly	5	4	3	2	1

Esetleg egyéb, különösen jellemző tulajdonsága:.....
 (Ha említett ilyen: mennyire jellemző? 5 4 3 2 1)

A megítélt személyt inkább tanár- vagy inkább tudósalkatnak véli? Vagy inkább egyiknek sem? Miért?.....

A megítélt személyt inkább rokonszenvesnek vagy inkább ellenszenvesnek tartja? Miért?.....

Az adatok értékeléséhez szükségünk lenne néhány adatra Önről is.

Neme: férfi nő

Hol született?

Szülőhelyén kívül élt huzamosabban más településeken? Ha igen, hol?.....

Hol élne legszívesebben?

Budapesten vidéki városban falun

Kérem, rangsorolja, hogy az alábbi emberi tulajdonságok közül melyiket értékeli a legtöbbre! Az 1 jelölje azt a tulajdonságot, amelyiket a legtöbbre értékeli, a 2 a következőt, és így tovább.

egyszerűség
finomság
intelligencia
jó modor
kedvesség
megbízhatóság
műveltség
önbizalom
őszinteség
tehetség

1. táblázat. A vizsgált nyelvváltozatok különbségei

Típus	Fok	Nem sztenderd változat	Sztenderd változat
fonológiai	3	legfontosabb (az intervokalikus s megnyújtása)	legfontosabb
	2	köll („ö-zés”)	kell
	2	akkó, -ró, taláni (l-törlés)	akkor, -ról, találni
	1	kő („ö-zés” és l-törlés)	kell
morfológiai	2	-rúl	-ról
	2	részit	részét
	2	tikteket	titeket
szintaktikai	1	adhassátok	adhatjátok
	3	senki se nem	senki nem
	2	se nincs	sincs
	2	befe	be

1 = erősen megbélyegzett; 2 = közepesen megbélyegzett; 3 = gyengén megbélyegzett

2. táblázat. A faktoranalízis eredményei

	1. faktor simulékonyság	2. faktor önérvényesítés	3. faktor rámenősség	4. faktor megbízhatóság	5. faktor vonzerő
barátságos	0.792	0.000	0.000	0.000	0.000
jó modorú	0.763	0.000	0.000	0.000	0.000
kedves	0.696	0.291	0.000	0.000	0.000
segítőképz	0.693	0.000	0.000	0.000	0.000
szerény	0.000	0.793	0.000	0.000	0.000
ambiciózus	0.000	0.685	0.000	0.374	0.000
megbízható	0.000	0.634	0.520	-0.253	0.000
hatékony	0.321	0.000	0.764	0.000	0.000
szigorú	0.000	0.000	0.618	0.000	0.000
határozott	0.000	0.000	0.000	0.770	0.000
értelmes	0.456	0.000	0.000	0.641	0.276
jóképz	0.000	0.000	0.000	0.310	0.694
komoly	0.282	0.280	0.000	0.000	-0.674
jó humorú	0.302	0.000	0.432	0.000	0.616
intelligens	0.000	0.446	0.000	0.308	0.441
meggyőző	0.466	0.000	0.479	0.464	0.000
VP	3.040	1.983	1.922	1.848	1.689